

МЕТОДИ ТЛУМАЧЕННЯ РЕЄСТРОВИХ СЛІВ У ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І. ВЕРХРАТСЬКОГО

Сучасні досягнення практичної і теоретичної лексикографії є результатом її довговікового поступового розвитку. В історії українського словникарства великий інтерес викликає період другої половини XIX — початку XX ст., коли закладалися основи функціонально-типологічного розподілу словників і активно розвивалася та шліфувалася методика лексикографічної справи.

Розвиток лексикографії у другій половині XIX ст. стимулювався завданнями національно-культурного і мовного будівництва. Словники повинні були документально засвідчити існування української мови як самостійної, відмінної від інших мовної системи. Наявність словника української мови сприймалась як переконливий аргумент високого рівня мовного розвитку і міцний фундамент узаконення літературно-наукового потенціалу.

В історії української лексикографії вагоме місце займає діяльність І.Верхратського. Велике значення для розвитку словникарства мала його безпосередня робота з укладання словників і опублікування теоретичних заміток про розвиток української лексикографії.

Історія укладання словників — це в той же час й історія поступового вироблення різних типів тлумачень. Зважаючи на це, доцільно проаналізувати способи визначення семантики слів у словниках діалектного мовлення І.Верхратського. Специфічною особливістю їх є тлумачення українських слів двома мовами — німецькою й українською. Українське словникарство XIX століття розвивалося в основному як перекладне, і тільки в єдиному, крім праць Г.Верхратського, випадку відзначено використання у правій частині словникової статті німецької та української мов — у зібранні слів Г.Магури [9]. Вірогідно, І.Верхратський свій словник призначав в основному інтелігенції, для якої німецька мова не була перешкодою. Саме тому в рецензіях сучасників на перший за часом укладання діалектний словник І.Верхратського - Знадоби до словаря южнорусского (далі — ЗСЮ), ця риса не трактувалась як вада словника, хоча сучасні дослідники явище двомовного тлумачення, зокрема у працях І.Верхратського, визнають принципом, несумісним із вимогами структурної чіткості [10, 76].

Одним з основних у лексикографії другої половини XIX ст. був метод еквівалентного визначення, що зумовлено значною мірою її перекладним характером. Принцип відбору українського відповідника до російського лежить в основі лексикографічних матеріалів, поміщених в "Основи" [12], словника М.Левченка [8]. Активно використовувався метод і в словниках І.Желехівського [7], Уманця і Спілки [18], Б.Трінченка [15].

У ЗСЮ спосіб пояснення значення слів за допомогою іншого однозначного слова займає близько 50%. Пояснювальним тут є німецьке або українське слово.

Здебільшого еквіваленти підібрані з німецької мови, наприклад: Кацабурка (коло Д.) Кацабірка (Шеп.) Коцобирка (Княж-Двір к. Кол.) Eichhohene; Жовтогрудка (Ланчин коло Коломий) Goldmeer. Рідше І.Верхратський використовував як тлумачні слова українські: Каландек (стр.) полукіпок; Кліть (Кол.) комора; Запливанці (Кол.) постолі; Жесний (к.Ж) страшний. Українськими відповідниками у ЗСЮ виступали в основному слова з більш широкою сферою вживання. Часто це лексеми, які увійшли до складу сучасної української мови, наприклад: Видрустити ся (Самб.) виспати ся. Проте частіше тлумачними виступають галицькі слова, що, хоч і були у зіставленні з реєстровими більш поширеними, мають інший відповідник у сучасній літературній мовній системі: Диндиліндати (Б.) телепати ся (забруднитися); Гентовашний, Гентоватішний (Л.) оногдашний (тодішний). При цьому треба врахувати, що екстралінгвальні фактори були перешкодою розвитку єдиних мовних норм в Україні. Крім того, І.Верхратський визнавав основоположну роль східноукраїнської мовної практики у літературному мовленні, але відсутність потрібних знань і можливості їх здобуття приковували І.Верхратського до західноукраїнської мовної території. Можливо, саме тому автор ЗСЮ віддає перевагу тлумаченням німецькою мовою.

Часто до українського реєстрового слова підібрано паралельно і українську, і німецьку лексеми: Мяткій (Л.) Меткій (Др.) мягкій, weich.

Під синонімічним визначенням розуміємо тлумачення за допомогою двох або більше близьких за значенням слів, що дає змогу передати специфічні відтінки того чи іншого реєстрового слова, повно розкрити його значення. Метод підбору синонімів є одним з найпоширеніших методів смислової характеристики в сучасній лексикографічній практиці складає, за свідченням Д.Арбатського, в одномовних тлумачних словниках не менше 1/4, в діалектних та історичних - близько половини, а в двомовних, перекладних - більшість всіх визначень [2, 45].

Добір синонімів до того чи іншого слова широко використовувався у лексикографії ХК ст. Синонімічний метод є характерним для словника ОЛартицького [13], превалює синонімічне пояснення і в словнику П.Білецького-Носенка [3]. Практикували добір синонімів до певного слова Є.Желехівський [7], Б.Грінченко [15].

Синоніми у словниках І.Верхратського підібрані переважно з німецької мови, наприклад: Жура, Журка, Журиця (Самб.) Kummer, Sorge; Коропа (Угр.) Короставка (Мик.) Карапане (Д.) Krote, Bufo.

Майже у вісім разів рідше значення українських лексем передано за допомогою українських синонімів: Змастити ся (Самб.) спорзнити ся, оскоромити ся. Як правило, синонімічні ряди обмежуються двома компонентами, рідше — трьома, наприклад: Запурайкати (Самб.) задіти, загубити, пропутати. В обмеженій кількості виявлені поширені синонімічні ряди, що складаються з українських та німецьких лексем: Загибок (Чорт.) запропашене, загиб. Tod, Untergang.

У сучасній лексикографії в описовому способі семантичного розшифрування виділяють чотири підвиди: 1) власне описовий; 2) перелічувальний; 3) логічний; 4) заперечний [2, 100]. І.Верхратський у ЗСЮ в основному користувався логічним описовим визначенням, яке розкриває значення слова шляхом вказівки ширшого класу і відмінних ознак реалії: Гусленка (Ж.) варене молоко скисле. На відміну від попередніх способів семантизації, в описовому тлумаченні перевага надавалася розкриттю значення слова українською мовою, хоч наявні і випадки, коли автор використовував для пояснення українського слова німецьку мову або паралельно і українську, і німецьку, наприклад: Винюка (Кр.) винне яблуко; Букорія (Кол.) ремінний пасок жіночий, на кінцях гудзиками набиваний; Затички (Кол.) Zierblumen, die gewöhnlich von Madchen ins Fladr geb lochten werden. (Декоративні квіти, які переважно дівчата вплітали в коси (Н.П.)). Головиця (Ж.) Діра в камені, звідки вода б'є. Die oeffnung im Gestein, woraus das wasser guillt.

Трапляються в ЗСЮ і власне описові тлумачення, в яких ідентифікатор — повнозначне слово -часто опущено: Вертиголов (Угр.) що вертить головою; Загінчай (Л.) Погонич, той, що при зірці коло волів ходить; Конюхарити (Самб.) конюхом бути.

Описові тлумачення різняться кількістю названих диференційних ознак. Інколи це тільки вказівка на певну родову приналежність: Гитала (Др.) рід гречаних круп; Горгачь (Д.) eine Art essbarer Schwamme (вид іставних губок — Н. П.); Зрадник (Д.) Eine Pflanzenart (рослина — Н. П.). Хоч у словниках І.Верхратського такі випадки не часті, однак до них можна застосувати оцінку КЛШейковським аналогічного явища у словнику Є.Желехівського: "Составитель словаря держится рутинного метода в объяснении слов: метод зтот давно должен быть изгнан. Подобные объяснения, как род танца, род кушанья, род гаивки... ровно ничего не объясняют" [20, 3].

Часто для означення лексеми автор вважав за доцільне виділити лише одну ознаку: Катафійка (угроруск.) Кантар, Кантарка (С.) ремінна узда; Кваснина (Л.) Дзера (Л.) квасна жентиця. Характерними для описових тлумачень в ЗСЮ є виділення декількох диференційних ознак: Ватуйка (Кол.) Коза найбистріша, що в череді перед веде.

При укладанні діалектних словників особливо важливим є врахування місцево-територіального компоненту значення слова, що зумовлює детальнішу, порівняно з тлумачними чи перекладними словниками літературної мови, характеристику лексеми. Виділення декількох диференційних ознак поняття, позначуваного номеном, служить для повідомлення читачам максимально повної інформації про означувану частину буття. Особливо важливо це в таких випадках, коли слово позначає реалію, властиву тільки певному народові чи його частині, І.Верхратський, глибоко усвідомлюючи цю особливість, намагається описувати культурні коннотації і краєзнавчі реалії якомога повніше. Цьому сприяло і його зацікавлення етнографією і фольклористикою. Прикладом розгорнутого тлумачення з використанням етнографічних екскурсів й елементів енциклопедизму можуть служити пояснення слів Вимітка (Самб.) після повіря єсть то мара, що каже ей на плечах з села до села переносити; Жигало

(Ж.) протичка залізна, котру розпалюють й відтак прожигают нею "чубук"; Зазуванці (Др.) так роблені чоботи, що дають ся хоч на ліву хоч на праву ногу зазувати.

У лінгвістиці усталілося чітке розрізнення між філологічним тлумаченням й енциклопедичним поясненням, яке випливає з визнання того, що поняття і значення слів здебільшого не збігаються. Питання про розмежування "семантичних" і "предметних" описів у словниках, тобто філологічного і енциклопедичного тлумачень, найчіткіше сформульоване Я.Щербою і колективом укладачів "Топкового словаря русского языка" за редакцією Д.М.Ушакова: "Тлумачний словник - не енциклопедичний словник, завдання одного і другого не збігаються: перший є словником мови і тлумачить слова, другий пояснює предмети, поняття. В окремих випадках і в певних відношеннях буває важко провести чітку межу між поясненням предмету і поясненням слова, що його називає, але ця межа є і повинна бути. Від словника мови вимагається дати все те, що достатнє для розуміння слова, а не для ознайомлення з самим предметом, тому від нього не можна вимагати не тільки вичерпних, але й повних відомостей про предмет" [17, 75]. Разом із тим неодноразово зазначається, що в історичних та діалектних словниках енциклопедичні пояснення необхідні. Словник діалектний, називаючи різні сторони буття, мусить відтворити картину навколишньої дійсності, характерну для певного кола людей. Визначення семантики слів, таким чином, "мусить стати визначенням самих предметів і явищ. Тлумачення в цьому випадку неминуче переходить від опису значень до розкриття, опису ідей, понять, предметів і явищ реального світу" [4, 3].

Описові пояснення у ЗСЮ часто переростають у вичерпні енциклопедичні характеристики: Зимарька (Кол.) зимівка, хата на зиму. Більш закінчений гуцул має окрім хати в селі ще кілька "зимарок" на сіножатях, де йому вигідно ще за літа спрягати сіно. В зимі переносить ся з зимарки до зимарки, іменно сидить в одній зимарці так довго, як довго худобі вистане там зібраний запас сіна;

Бисива (У.) прилад кушнірський до виправлювання шкір; іменно єсть то кадка з продовженими середніми дугами, в котрих в горішнім кінці є продовби, через котрі пересилена жердь, а на ту вішають вимочену шкіру; Брай (Ж.) рід толока з смереки: "Браями" бьють бринзу. У путину дають будзи а відтак соли тай бьють "браями".

Необхідність етнографічних відомостей у діалектному словнику підкреслював І.Срезневський: "Слова, що мають особливе значення в житті малоруського народу, — писав він у рецензії на словник Афанас'єва-Чужбинського, - пояснені докладно не тільки як слова, але і як поняття, дії" [16,2].

Зважаючи на те, що енциклопедизм є однією з важливих рис діалектного словника, не виділяємо окремо енциклопедичного способу тлумачення, розглядаючи його формою описового тлумачення.

Характерною, невластивою жодному іншому словнику того часу рисою праць І.Верхратського є використання прямої мови як засобу тлумачення значення слова. Подавання без змін почутого в інформатора пояснення, вірогідно, сприймалося І.Верхратським не тільки як елемент смислової характеристики, що допомагає задовільно описати певну реалію або й дати вичерпну її характеристику, але і як додаткова нагода ознайомити читача зі системою аналізованого діалектного мовлення. Пояснення за допомогою прямої мови є, власне, описовим тлумаченням говірковими мовними засобами: Кваша (к. Льв.) "Берут гречаної муки і пшеничної (часом і ячмінної) трішки горячев водов запаруют, щоб кваша була винна, додают дубової тріски"; Дійкарька (Ж.) "кошера, де доят вівці, кози і корови"; Бовгарька (Ж.) "кошера на воли".

Пряма мова може виступати частиною описового тлумачення або одним із компонентів комбінованого тлумачення, наприклад: Капак (Стр. місто Копак?) Ein PQuig "плуг", що борозду ломит, котрим се паренує, під зиму підкладає"; Клепач (Л.) молоток до клепання коси" аби косу правити".

Своєрідним засобом семантизації у працях І.Верхратського виступала ілюстрація. Наприклад, пояснення значення слова Гонити ся обмежується тільки реченням-прикладом — "пр. вода ся гонит в місці, як рухати, в калабани, у ставі, коли вітер дме й пр.". Частіше приклади-тлумачення подаються і українською, і німецькою мовами, в цьому випадку у німецькому реченні чи словосполученні наявний відповідник до української лексики. Так, у словниковій статті Взаводи (Ж.) кінь біжить на-в-за-води las pferd galoppirt німецьке galoppirt (галопом) передає українське діалектне "навзаводи".

Приклад як основний, єдиний засіб смислової характеристики слів використовувався рідко. Здебільшого ілюстративний матеріал виступає у допоміжній функції, розкриваючи лінгвальну

дистрибуцію. Так, у словникових статтях Завід пр. акі на завід (Л.) ані трохи. Нема й заводу (Укр.) = нічого нема; Вижен (к. Солотиви) пр. пішов на вижен = пішов жати. І.Верхратський, подаючи після заголовного слова приклад, пояснював саме приклад, тобто значення слова у певному лінгвальному контексті.

В інших словникових статтях приклад служив для уточнення значення, конкретизації його: Занісно (Л.) пр. в млині дуже занісно = завізно (Укр.) понаносили (поназвозили) багато збіжжя; Звіз пр. звіз го бедарем по плечах (Кол.) = стягнув, ударив.

Ілюстрація є невід'ємною частиною діалектних словників І.Верхратського. Майже 20 відсотків реєстрового матеріалу супроводжується типовими словосполученнями з народного мовлення. Це свідчить про розуміння І.Верхратським важливості ілюстративного матеріалу, насамперед його значення для конкретизації й уточнення живих семантико-стилістичних зв'язків, граматичних, орфографічних, виражальних та інших особливостей тих лексичних одиниць, які подаються в реєстрі словника в ізольованому вигляді,

Ілюстрації є і в інших словниках того часу — М.Левченка [8], Ф.Ліскунова [14], однак там вони¹ носили випадковий, непослідовний характер. У словниках О.Лартицького [13], Є.Желехівського [7] приклади відсутні взагалі. Порівняно великою кількістю прикладів відзначається словник П.Білецького-Носенка [3], який, проте, не був у свій час опублікований. Про закономірний характер екземпфікації можна говорити стосовно словників М.Уманця і Спільки [18] та Б.Грінченка [15]. Таким чином, у ракурсі загального розвитку української лексикографії ілюстративна характеристика слів у працях І.Верхратського була кроком вперед у процесі вдосконалення форм і методів лексикографічного опрацювання, хоч при цьому залишається в силі зауваження А.Москаленка про те, що тільки приклади — речення можуть виконувати свою лексикографічну функцію вичерпно [10, 75].

Поряд із композиційними характеристиками лексикографічних праць мовознавці минулого великого значення надавали смислового розшифруванню слова. "Достоїнство словаря, — писав А.Гатцук, — как сборника слов какого-нибудь языка, конечно, заключается не только в большем или меньшем количестве набраных слов, не только в правильной передаче их, в правильном обозначении всех важнейших форм каждого слова и изменений его по наречиям, — словом, не только в правильной и полной передаче уматериальной, звуковой части языка, но и в такой же передаче духовной стороны его — в правильном и отчетливом переводе и объединении значения и употребления слов" [5, 74]. Питання про семантичну повноту і точність описуваного слова І.Верхратський розглядав як одне з основних у лексикографічній діяльності. Про це свідчать його численні зауваження до праці О.Лартицького, в яких він пред'являв певні претензії майже до 200 слів. З погляду якості тлумачення значень слів праця І.Верхратського по-різному оцінювалась його колегами. Так, якщо К.Шейковський підкреслював як характерну ознаку ЗСЮ "точность объяснений", хоч і зауважував, що вона в основному притаманна поясненням німецькою мовою, а не українською [19, 330], то Б.Грінченко хибою робіт перш за все назвав "некоторую неясность объяснений" [6, 8, IX]. Використовуючи у своєму словнику частину матеріалів І.Верхратського, Б.Грінченко часто змінював пояснення свого попередника, наприклад: Антипо, Антище після повіря дідько, котрому раз затріснувши дверима обірано пята, тому він тепер ходить без п'ят і кулявіє (ЗСЮ) — Антипо Чорт, котрому дверью отбило пятки, отчего он хромает (Б.Грінченко); Бавка корито давне ріки (ЗСЮ) — Бавка Русло в'исохшей реки (Б.Грінченко); Багор звін колеса (ЗСЮ) — Багор Косяк, часть составного обода колеса (Б.Грінченко); Вижен пр. пішов на вижен = пішов жати (ЗСЮ) — Вижен Жатва (Б.Грінченко).

Безперечно, різна оцінка праць І.Верхратського зумовлена насамперед різним часом написання рецензій. Зауваження Б.Грінченка написані через тридцять років після виходу в світ ЗСЮ, коли вже були опубліковані словники Є. Желехівського, М.Уманця і Спільки та ін. Отже, не заперечуючи деяких недоліків І.Верхратського у практиці визначення семантики слів, можна стверджувати, що праці його в цілому відзначалися продуманою перспективною методикою словесного тлумачення.

Діалектні словники І.Верхратського використовувалися в основному як фактичний матеріал, дослідження теоретичних аспектів діяльності І.Верхратського допоможе узагальнити досвід лексикографічної практики минулого та спроектувати її розвиток на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Знадоба до словаря южнорусского. — Львів, 1877.
2. Арбатский Д. Семантические определения / Основные проблемы толкования значений слов. Дис. д-ра... филол. наук. — Ижевск, 1981.
3. Білецький-Носенко Т. Словник української мови. — К., 1966.
4. Виноградов В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.

5. Гатдук А. Ошгт Южноруского словаря К. Шейковского (рец.) // Основа, 1962.
6. Грінченко Б. Огляд української лексикографії // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. — 1905. — Т. 66. — Кн. II.
7. Желехівський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1985.
8. Левченко М. Заметки о малорусинской терминологии // Основа. — 1961. — Кн. VII.
9. Магура Й. Сборничок слов й виражений чисто народньк [[Галичанин. -1963.
10. Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. — К., 1961.
11. Никитин Н. О русской анатомической терминологии // Московские Университетские Известия. — 1967. — №6.
12. Обяснения неудобопонятньк южнорусских слов // Основа. — 1961. — Кн. VІn.
13. Партицкий О. Словарь німецько-русский. Том 1. — Львів, 1966.
14. Піскунов Ф. Словниця української /або Югово-Руської/ мови. — Одеса, 1973.
15. Словарь української мови.../ Упорядкував Б.Грінченко. — Львів. 1907. — ТІ.
16. Срезневский Й. Мысли об истории русского языка. — СПб., 1949.
17. Толковий словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М., 1958. — ТІ.
18. Уманець М. Співка. Словарь російсько-український. Том перший. А—К. — Львів, 1893.
19. Шейковский К. Знадоба до словаря южнорусского. Написав Іван Верхратський (рец.) // Русский филологический вестник. — 1880. — Т. III.
20. Шейковский К. Малоруско-німецький словар (рец.). — Краків, 1885.

Олена Гузар

СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ЛАТИНСЬКОЇ АБЕТКИ

Розглядаючи історію становлення українського правопису на західноукраїнських землях, необхідно згадати й про спроби впровадження до орфографічної системи Наддністрянщини латинської абетки. І хоча "правопис у всіх народів річ практична, річ звички, і зміна його не повинна б викликувати ніяких трагедій, ніяких заверюх" [1], питання це неодноразово набирало особливої гостроти у галицькому суспільстві.

30-ті рр. XIX ст. відзначились боротьбою за утвердження української мови серед інших слов'янських мов, розгорнулася так звана "азбучна війна". Відродження української національної культури, виступи проти церковнослов'янізмів у літературній мові, відстоювання її народної основи особливо загострили питання про реформу алфавіту. Одна частина освіченої громадськості вважала, що найкраще розв'язати азбучну проблему шляхом збереження традиційності у написанні, інша була схильна до застосування латинської азбуки. За таких умов у 1834 р. з'явилася стаття Й.Лозинського "Про впровадження польського алфавіту в руське писемництво" [2].

У ній автор теоретично обґрунтував питання впровадження "латинки" й польського правопису до української мови, аргументуючи свою позицію тим, що:

— вживана в українській мові Галичини кирилиця має багато зайвих літер (однакові звуки позначаються двома літерами, наприклад, "s" і "z", "o" і "w" та інші);

— прийняття "польського абецадла" сприятиме поширенню української мови серед інших слов'янських націй, зробить її доступнішою для оволодіння;

— латинськими літерами швидше й легше вчити дітей читати, ніж кириличними;

— використання латинської азбуки в українській мові полегшило б галичанам вивчення так необхідної для них польської мови.

Й.Лозинський як прихильник народної мови й літератури був переконаний, що реформа письма - покладе край поверненню до старих літературних тенденцій, "зв'яже" літературу з народною

19

традицією. Дійсно, українська мова не вкладалася у старий церковний правопис, однак пропозиції Й.Лозинського про затвердження латинського алфавіту не розв'язувала проблему нового українського письменства. Вживання латинської азбуки віддалило б галицьких русинів від решта українців, які й так були розмежовані політичними кордонами. Тому виступ Й.Лозинського викликав полеміку, яка сприяла пошвавленню культурно-національного руху серед галицьких українців, і тому ж таки 1834 р. Й.Левицький виступив проти впровадження "польського абецадла" до української мови статтею "Odpowiedz па zdanie o zaprowadzeniu abecadia polskiego do pis'miennictwa ruskiego", яка була надрукована в додатку до річника "Rozmaitosci". Захищаючи кирилицю і вважаючи порівняння її з латинкою надто упередженим, автор висловлював думку, що русини "повинні й далі писати так, як писали наші прадіди".

Згодом з'явилась друком брошура М-Шашкевича "Азбука і abecadio" накладом три тисячі